

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΡΧΙΑ:
ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΤΣ
ΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΚΕΣ ΑΝΤΙΔΗΨΕΙΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1789

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΡΧΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ιστορία όλων των άλλων προοδευτικών εξελίξεων και όλων των βλέψεων για ελευθερία. Αυτό λοιπόν που μας απομένει να εντοπίσουμε είναι η ευνοϊκή ιστορική εκείνη στιγμή, όπου προβάλλει η συνείδηση της ελεύθερης ύπαρξης που κήρυξαν οι αναρχικοί, αυτή που εξασφαλίζεται μόνο μετά την ολική καταστροφή των θεμελίων της εξουσίας με την προϋπόθεση της ευρύτερης δυνατής ανάπτυξης των κοινωνικών συναισθημάτων της αλληλεγγύης, της αμοιβαιότητας και της αυταπάρνησης.

Αυτή η συνείδηση εκδηλώθηκε με διαφορετικούς τρόπους τόσο στην ιδιωτική ζωή των ατόμων, όσο και στην κοινωνική συμπεριφορά ατόμων και ομάδων. Αρχικά δε, στην οικογένεια που χωρίς αυτή θα ήταν αδύνατη η ανθρώπινη συνύπαρξη.

Ταυτόχρονα η Εξουσία (παραδοσιακή — νομότυπη — αυθαιρετη — εθιμική κ.λπ.) μετά τον εξανθρωπισμό των ζώων, που συγκρότησαν το ανθρώπινο είδος, επέκτεινε την κυριαρχία της σ' ένα πλήθος από αμοιβαίες σχέσεις (γεγονός που αποτελεί προφανή απόδειξη μιας καλιότερης ζωικότητας). Έτσι η ανθρώπινη πορεία προς την πρόοδο, η οποία κατακτήθηκε στη διάρκεια πολλών αιώνων, ήταν και είναι ένας ατέλειωτος αγώνας ενάντια στα εμπόδια και τις αλυσίδες της εξουσίας. Αυτός ο αγώνας είχε τόσες μεταπτώσεις και ήταν τόσο σκληρός και απάνθρωπος που λίγοι άνθρωποι κατόρθωσαν να αποκτήσουν αυθεντική και προσωπική αναρχική συνείδηση. Ακόμα και αυτοί που αγωνίστηκαν για περιορισμένες ελευθερίες σπάνια και ανεπαρκώς κατανόησαν το πραγματικό νόημα του αγώνα τους. Συχνά οδηγήθηκαν σε αντίθετο αποτέλεσμα, γιατί δεν κατόρθωσαν να διακρι-

νουν τη νεοαποκτημένη ελευθερία από την ουσία της παλιότερης εξουσίας και συνέχιζαν να υποστηρίζουν την εξουσία θεωρώντας την φρουρό και εγγυητή της ελευθερίας που απόκτησαν. Επί των ημερών μας έγιναν οπαδοί της δημοκρατικής ή συνταγματικής ελευθερίας, ουσιαστικά μιας ελευθερίας υπό κυβερνητικό έλεγχο. Αυτή η πλάνη από κοινωνική άποψη δημιούργησε τη λατρεία του κοινωνικού κράτους, δηλαδή έναν επιβεβλημένο σοσιαλισμό που για τους αναρχικούς είναι απογυμνωμένος απ' όλα τα στοιχεία που θα έπρεπε να συνθέτουν την αυθεντική του ζωτικότητα: την αλληλεγγύη, την αμοιβαιότητα και την αυταπάρηση που ευδοκίμούν μόνο σε μια παγκόσμια ελευθεριακή κοινότητα.

Παλιότερα η κυριαρχία της εξουσίας ήταν ολοκληρωτική. Οι πλανεμένες και σύνθετες προσπάθειες για ελευθερία μέσα στα πλαίσια της εξουσίας, σπάνιες αλλά οπωσδήποτε αδιάκοπες, εκδηλώθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην απαντιέται σχεδόν ποθενά αναρχική συνείδηση, είτε γιατί απαιτούνταν ευνοϊότερες συνθήκες για να εκδηλωθεί, είτε γιατί έπρεπε θύμα μιας βίαιης καταστολής, είτε τέλος γιατί σταδιακά είχε φθαρεί και αφομοιωθεί, παραμένοντας ανυπεράσπιστη απέναντι στην καθημερινή ρουτίνα.

Αν στο μεταξύ περάσαμε από τη σύμμιξη των φυλών σε μια σχετικά σεβαστή ατομική ιδιωτική ζωή, αυτό δεν οφείλεται μόνο σε οικονομικά αίτια. Ήταν η πρώτη φάση της εξέλιξης από το κράτος κηδεμονίας προς την χειραφέτηση και οι άνθρωποι των αρχαίων χρόνων πορεύτηκαν προς την ίδια κατεύθυνση και με τα ίδια αισθήματα, που χαρακτηρίζουν τους σημερινούς αντικρατιστές. Η ανυπακοή, η απέχθεια προς την τυραννία και η εξέγερση ώθησαν πολλούς τολμηρούς ανθρώπους να δοθούν ολοκληρωτικά στην ιδέα της ανεξαρτησίας ξέροντας να την υπερασπίζονται και να πεθαίνουν γι' αυτήν.

Άλλοι κατόρθωσαν να ξεφύγουν από τα νύχια της εξουσίας χάρη στην ευφυΐα, τις εξαιρετικές ικανότητες και τα προτερήματά τους.

Έτσι, αν σε μια ορισμένη περίοδο οι άνθρωποι πέρασαν από το στάδιο της μη ιδιοκτησίας (ελεύθερη πρόσβαση σε όλα), και της συλλογικής ιδιοκτησίας (κοινός ζωτικός χώρος της φυλής ή των κατοίκων μιας περιοχής) στην καθαρά ιδιωτική μορφή ιδιοκτησίας που γνωρίζουμε σήμερα, αυτό δεν οφείλεται μόνο στην

απληστία, αλλά συχνά στην ανάγκη και τη θέληση για εξασφάλιση και κατοχύρωση μιας συγκεκριμένης ανεξαρτησίας. Αν παραδεχτούμε πως υπήρχαν στην αρχαιότητα σαφώς αναρχικοί στογαστές, πρέπει να παραδεχτούμε επίσης πως μας είναι άγνωστοι. Πάντως έχουν διατηρηθεί μνήμες εξεγέρσεων μειονοτήτων και αγώνων που δεν κατόρθωσαν ποτέ να φτάσουν στον τελικό σκοπό τους. Απόπειρες εξεγερμένων ενάντια στους πιο ισχυρούς, οι Τιτάνες ενάντια στο κατεστημένο του Ολύμπου, ο Προμηθέας που αφήρησε την εξουσία του Δία, οι μυστηριώδεις δυνάμεις της Σκανδιναβικής μυθολογίας που προκάλεσαν «την πτώση των Θεών». Ο Διάβολος, ο επαναστάτης Εωσφόρος, που τόσο σεβασμό έτρεφε γι' αυτόν ο Μπακούιν, σύμφωνα με τη χριστιανική μυθολογία εξακολουθεί πάντα να μάχεται μέσα στον κάθε άνθρωπο τον καλό Θεό. Αν οι παπάδες που διασκέυααν αυτές τις κακόβουλες αφηγήσεις με σκοπό να εξυπηρετήσουν πάντα τα συντηρητικά τους συμφέροντα, απέφυγαν να αποσιωπήσουν αυτές τις επικίνδυνες για την παντοδυναμία του Θεού τους επιθέσεις, είναι γιατί διαπίστωσαν σύντομα πως τα παραδείγματα που υπήρχαν σ' αυτές τις αφηγήσεις ήταν βαθιά ριζωμένα στη λαϊκή συνείδηση και δεν θα έπρεπε να ριψοκινδυνεύσουν την απόκρυψή τους. Αρκέστηκαν με τη στρεψοδικία που τους χαρακτηρίζει να διαστρεβλώσουν τη φύση τους, εξαπολύοντας ύβρεις ενάντια στους επαναστατημένους ή να διαδώσουν φανταστικές ερμηνείες που σε τελική ανάλυση είχαν σκοπό να τρομοκρατήσουν τους πιστούς. Σημείωσαν ομολογουμένως καταπληκτική επιτυχία με την ιδέα του προπατορικού αμαρτήματος, της πτώσης του ανθρώπου, της λύτρωσης μέσω της εκκλησίας, της τελικής κρίσης κ.λπ. Εν ολίγοις με τον καθαγιασμό και την εξύμνηση της ανθρωπίνης σλαβιάς, με την εξασφάλιση των παπαδίστικων προνομίων, και με την παραπομπή των εραστών της δικαιοσύνης στην έσχατη φανταστική στιγμή: στο τέλος του κόσμου.

Είναι φανερό πως αν δεν εμφανίζονταν κατά διαστήματα αυθάδεις εξεγερμένοι και ευφυείς αιρετικοί, οι παπάδες δεν θα έκαναν ποτέ τον κόπο να καταβάλουν τόσες προσπάθειες για την καθυπόταξη της συνείδησης των λαών.

Στο παρελθόν η πάλη για την ύπαρξη του ανθρώπου ήταν ίσως στενά συνδεδεμένη με την έννοια της αλληλοβοήθειας. Τι άλλο, σε τελευταία ανάλυση, είναι η αλληλοβοήθεια από τον αγώ-

να για συλλογική ύπαρξη, στο βαθμό που αυτή προφυλάσσει από τους κινδύνους την ομάδα, η οποία αντίθετα, συντρίβει τα μεμονωμένα άτομα; Τι άλλο είναι ο αγώνας για την ύπαρξη αν όχι η δράση του ατόμου που κατέχει μια δύναμη και ικανότητες ανώτερες από τις ικανότητες ενός άλλου ατόμου; Η πρόοδος πραγματοποιείται χάρη στην αυτονομία και την ελεύθερη πρωτοβουλία που αναπτύσσονται μέσα σε μια κοινωνική ατμόσφαιρα ασφάλειας και πολιτιστικής εξύψωσης. Ο δεσποτισμός των ανατολικών κρατών απέκλεισε την αυθεντική πρόοδο της σκέψης, ενώ αντίθετα στην Αρχαία Ελλάδα, όπου υπήρχε τοπική αυτονομία, άνοιξε για πρώτη φορά η ελεύθερη σκέψη που γνωρίζουμε σήμερα. Η Ελληνική Φιλοσοφία δεν είχε μόνον επίγνωση της Ινδικής και Κινέζικης σκέψης, αλλά επιπλέον ανέδειξε την έννοια της χειραφέτησης την οποία οι Ρωμαίοι, ανυπόμονοι να διδαχτούν από τις πηγές του Ελληνικού πολιτισμού, δεν μπόρεσαν να την κατανοήσουν και να την συνεχίσουν, ενώ ο τραχύς κόσμος του Μεσαίωνα την κατέπνιξε ακόμη περισσότερο.

Αυτό που αποκαλέσαμε φιλοσοφία ήταν στην πραγματικότητα ένα σύνολο από θεωρίες ανεξάρτητες στο μεγαλύτερο μέρος τους από την θρησκευτική παράδοση, παρά το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν από άτομα γαλουχημένα μέσα σ' αυτήν την παράδοση.

Οι θεωρίες τους ήταν συμπεράσματα άμεσων παρατηρήσεων και προσωπικών εμπειριών. Ήταν για παράδειγμα στοχασμοί για την καταγωγή και την ουσία του κόσμου και των πραγμάτων (κοσμογονία), για τη συμπεριφορά του ατόμου και τις ανώτερες επιδιώξεις του (ηθική), για πολιτική και κοινωνική συλλογική συμπεριφορά (κοινωνική πολιτική), για μια καλύτερη κοινωνία και για τον τρόπο που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί (το φιλοσοφικό ιδεώδες και κατά συνέπεια μια ουτοπία θεμελιωμένη στις αντιλήψεις των στοχαστών για το παρελθόν, το παρόν και την έννοια της εξέλιξης που είχαν στοχαστεί και θεωρούσαν καλύτερη). Οι θρησκείες, ακόμα και στις περισσότερες πρωτόγονες γενικά συνθήκες, διαμορφώθηκαν με πανομοιότυπο τρόπο και από την ίδια διαδικασία προήλθαν η θεοκρατία των παπάδων και ο δεσποτισμός των βασιλιάδων και των αφεντικών. Οι Έλληνες τόσο στην ηπειρωτική χώρα όσο και στα νησιά παρέμειναν μακριά από το δεσποτισμό των γειτονικών λαών, δημιουργώντας μιαν αυτόνομη και ομόσπονδη κοινωνική ζωή η οποία ενθάρρυνε

την ανάπτυξη ενός πολιτισμού φιλοσόφων. Οι τελευταίοι δραπέτευσαν από το παρελθόν και φρόντισαν να φανούν χρήσιμοι στις μικρές δημοκρατικές πατρίδες τους συλλαμβάνοντας όνειρα παγκόσμιας ευτυχίας και προόδου. (Βέβαια δεν ριψοκινδύνευαν ούτε προσπάθησαν να αγωνιστούν ενάντια στο θεσμό της δουλείας, πράγμα που αποδεικνύει πόσο δύσκολο είναι να ξεπεράσει κανείς το ίδιο του το περιβάλλον.)

Ξαναγυρίζοντας στα χρόνια όπου ο κυβερνητισμός με έκδηλα σύγχρονη μορφή και η πολιτική πήραν τη θέση του ασιατικού δεσποτισμού, χωρίς ωστόσο να τον αντικαταστήσουν ολοκληρωτικά, διαπιστώνουμε την ίδια ακριβώς διαδικασία με αυτήν της Γαλλικής επανάστασης και της κοινωνικής κατάστασης του 19ου αιώνα σε σχέση με την απολυταρχία του 18ου.

Η πρόοδος έδωσε μια ώθηση στον αυθεντικό σοσιαλισμό και στην αναρχική ιδέα. Υπήρξαν Έλληνες φιλόσοφοι και πολιτικοί, άντρες μετριοπαθείς και συντηρητικοί καθώς και τολμηροί σοφοί. Οι πρώτοι προσέγγισαν την ιδέα του κρατικού σοσιαλισμού και οι δεύτεροι την ιδέα της αναρχίας. Οι τελευταίοι βέβαια αποτελούσαν μια μειοψηφία, αλλά τα ίχνη τους αποτυπώθηκαν στην ιστορία, έστω κι αν οι διαμάχες των διαφόρων σχολών, οι διώξεις και η αμέλεια αυτών των βάρβαρων περιόδων της ιστορίας της ανθρωπότητας, εξαφάνισαν ένα μεγάλο μέρος απ' τα κείμενά τους. Ό,τι απόμεινε το βρίσκουμε σήμερα με τη μορφή αποσπασμάτων σε κείμενα άλλων γνωστότερων συγγραφέων.

Στις μικρές ελληνικές δημοκρατίες, πάντα απειλούμενες, πάντα φιλόδοξες και συχνά με τη σειρά τους επιθετικές, υπήρχε μια έμφυτη λατρεία προς την πολιτεία και την πατρίδα. Ταυτόχρονα εκδηλώθηκαν διαμάχες μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, δημαγωγία και δίψα για εξουσία, καταστάσεις που προκάλεσαν σ' ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού απέχθεια για τη δημοκρατία και την επιθυμία μιας διακυβέρνησης από σοφούς, συνετούς και έμπειρους γέροντες, όπως ακριβώς οραματίστηκε ο Πλάτωνας. Παράλληλα καλλιεργήθηκε η ιδέα της απέχθειας προς το Κράτος και ο Αρίστιππος έφτασε στο σημείο να διακηρύξει το ξεπέρασμά του. Μαζί του συμφώνησε ο Αντιφών, γνωστός για τις αντιεξουσιαστικές ιδέες του και κυρίως ο Ζήνων (342), ο ιδρυτής της σχολής των Στωικών, που απέκλεισε κάθε εξωτερικό εξαναγκασμό και επικαλέστηκε σαν μοναδικό και επαρκή κανόνα συ-

μπεριφοράς του ατόμου και της κοινότητας, την ηθική παρόρμηση.

Ήταν η πρώτη σαφής έκφραση της ανθρώπινης ελευθερίας που ένιωσε ενήλικη και λυτρωμένη από τα δεσμά της εξουσίας.

Όπως οι διάφορες θρησκείες μας μίλησαν για δικαιοσύνη και ελευθερία, όχι βέβαια πάνω στη γη, αλλά σ' ένα μεταθανάτιο πλαστό «ουρανό», κατά τον ίδιο τρόπο οι φιλόσοφοι μας μεταβίβασαν το ιδεώδες ενός πραγματικά εξισωτικού δικαίου βασισμένου στα πρωτόγεια του Ζήνωνα και των Στωικών. Επρόκειτο για το αποκαλούμενο φυσικό δίκαιο το οποίο με τη μορφή των ιδεών εννοιών της θρησκείας —της φυσικής θρησκείας— φώτισε αμυδρά τους πολυάριθμους αιώνες ωμότητας και αμάθειας και το μεγαλείο του εμφύχωσε την ανθρωπότητα. Εξάλλου χάρη στο δίκαιο των Στωικών άρχισε η προσπάθεια για την πραγματοποίηση των αφηρημένων ιδεών και αυτή ήταν η μεγαλύτερη συνεισφορά της ελευθεριακής ιδέας στην ανθρωπότητα. Τα ιδεώδη αυτά, στον αντίποδα ενός έσχατου και οριστικού βασιλείου της εξουσίας, παραγκωνίσθηκαν στη συνέχεια για ένα διάστημα που ξεπερνάει τα 2.000 χρόνια και παρέμειναν βαθιά ριζωμένα στις καρδιές των έντιμων ανθρώπων.

Μπορεί λοιπόν να κατανοήσει κανείς σαφώς γιατί η εξουσία —Κράτος, Ιδιοκτησία, Εκκλησία— εμπόδισε τη διάδοση των Στωικών ιδεών, γνωρίζουμε δε με ποιο τρόπο η Δημοκρατία, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και η Παπτική εξουσία επέβαλαν στην δυτική κοινωνία μέχρι τον 15ο αιώνα έναν απόλυτο πνευματικό φασισμό και πώς ο δεσποτισμός των ανατολικών κρατών, αναγεννημένος από τους Βυζαντινούς και τους Τούρκους, μεταφύτευτηκε στην Τσαρική Ρωσία και επιζεί μέχρι τις μέρες μας με τη μορφή του μπολσεβισμού. Μέχρι τον 15ο αιώνα, αλλά και κατόπιν (Σερβέ, Μπρούνο, Βανίνι),¹ η ελεύθερη σκέψη απαγορευόταν και οι παραβάτες αντιμετώπιζαν την ποινή του θανάτου.

1. (Σημ. του Γάλλου μετ.) *M. Servet* (1511-1553): Ισπανός θεολόγος και γατρός, πολέμιος του δόγματος της Αγίας Τριάδας και του Καλβίνου, ο οποίος τον έκαψε ζωντανό στη Γενεύη.

Giordano Bruno (1548-1600): Δομικανός καλόγερος νεοπλατωνικός φιλόσοφος, αντίπαλος της Αριστοτελικής διδασκαλίας. Κατηγορήθηκε σαν αιρετικός, συνελήφθη στη Βενετία από την *Ιερά Εξέταση* και κάηκε ζωντανός στη Ρώμη, στο Κάμπο Φιόρι.

Μεταβιβάστηκε από γενιά σε γενιά από ορισμένους σοφούς και τους μαθητές τους, κατά πάσα πιθανότητα μέσα στους περιορισμένους κύκλους ορισμένων μυστικών εταιρειών. Η ελεύθερη σκέψη συγχέομενη με το φανατισμό και το μυστικισμό των θρησκευτικών αιρέσεων μπορούσε πλέον να εκφραστεί μόνο με την προϋπόθεση ότι ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει άφοβα τη θυσία και το θάνατο. Οι αυθεντικές μαρτυρίες καταστράφηκαν ολοσχερώς κι έτσι σήμερα αντλούμε τις πληροφορίες μας από τις αφηγήσεις των καταδοτών, των συκοφαντών και αυτών ακόμα των δημίων. Παράδειγμα ο Καρποκράτης, ο οποίος ανήκε στην Γνωστική σχολή και έζησε στην Αίγυπτο το δεύτερο αιώνα. Διακήρυξε έναν ελεύθερο κομμουνισμό, ιδέα η οποία υπάρχει και στην Καινή Διαθήκη, όπου ο Παύλος γράφει στην προς τους Γαλάτες επιστολή «*Αν έχετε οδηγό το πνεύμα είστε εκτός νόμου*» και η οποία όπως είναι φανερό, συνηγορεί υπέρ μιας ερμηνείας της ανθρώπινης ύπαρξης πέρα από την εξουσία του Κράτους, χωρίς νόμους και αφέντες.

Οι έξι τελευταίοι αιώνες του Μεσαίωνα ήταν αιώνες αγώνων για την τοπική αυτονομία (των πόλεων και των περιοχών που επιθυμούσαν την ομοσπονδιοποίησή τους) αλλά και την ανεξαρτησία μεγάλων εκτάσεων που ενώθηκαν και συγκρότησαν τα σύγχρονα μεγάλα κράτη με τη μορφή πολιτικοοικονομικών ενοτήτων. Αν οι μικρές ενότητες αποτελούσαν κέντρα πολιτισμού και σαν τέτοια κατόρθωσαν να ακμάσουν μέσω της παραγωγικής τους εργασίας, η δημιουργία ομοσπονδιών για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και την εκμετάλλευση των λιγότερο ανεπτυγμένων πόλεων και περιοχών είχε σαν τελικό αποτέλεσμα την κατοχύρωση των προνομίων τους και την προοδευτική εξαθλίωση των μη προνομιούχων ενοτήτων. Τι ήταν άραγε σημαντικό; Να πλουτίσουν ανεξάρτητες πόλεις σαν τη Φλωρεντία, τη Βενετία, τη Γενεύη, τη Νυρεμβέργη, το Αμβούργο, τη Βρέμη, τη Μπρούξ ή να ευνοηθούν στον τομέα της παραγωγής αγαθών, της εκπαίδευσης κ.λπ., ολόκληρες περιοχές που περιλάμβαναν και τις πόλεις αυτές; Η ιστορία ως το 1919 ευνόησε τις μεγάλες οικονομικές μονάδες και οι αυτόνομες πόλεις υποβαθμί-

G. C. Vanini (1585-1619): Κήρυξε τις πανθειστικές και φυσιοκρατικές ιδέες του B. Telesio και του P. Pomponazzi. Καταδικάστηκε στην Τουλούζη σαν αιρετικός.

στηκαν ή διαλύθηκαν. Οι τάσεις για εξουσία, η δίψα για κατάκτηση και κυριαρχία, ήταν ολοφάνερα κοινές τόσο στα μεγάλα όσο και στα μικρά έθνη. Οι λαοί στερήθηκαν την ελευθερία τους και στις δύο περιπτώσεις. Τα μεγάλα έθνη θα επιβάλουν την εξουσία των πόλεων και των συμμάχων τους (Λίγρες) και τα μικρά την εξουσία των βασιλιάδων τους ή των κρατών τους. Παρόλ' αυτά οι πόλεις ευνόησαν σε πολλές περιπτώσεις την ανεξάρτητη σκέψη, την επιστημονική έρευνα και πρόσφεραν συχνά καταφύγιο σε πολιτικούς φυγάδες και αιρετικούς. Αρχίζοντας από τους ρωμαϊκούς δήμους και ακολουθώντας τους εμπορικούς δρόμους εξαπλώθηκε σ' ολόκληρη την Ευρώπη ένα εκτεταμένο δίκτυο καταφυγίων της ανεξάρτητης σκέψης. Βολένθια, Βαρκελώνη, Βόρεια Ιταλία, Τοσκάνη, Αλσατία, Ελβετία, Νότια Γερμανία, Βοημία, Παρίσι, Μπους ντι Ρον (κοντά στη Λυόν), Φλάνδρα, Ολλανδία, Γερμανικά παράλια (οι πόλεις της Χάνσα). Η υπεροχή των μεγάλων κρατών προσδιορίστηκε επίσης από τους Ιταλικούς πολέμους, τη σταυροφορία των Αλβηγινών* και το μοναρχικό συγκεντρωτισμό στη Γαλλία, κυρίως την περίοδο της βασιλείας του Λουδοβίκου του 11ου. Προσδιορίστηκε τέλος από την υπεροχή της Καστίλης στην Ισπανία και τον πόλεμο των κρατών εναντίον των βορείων και νοτίων πόλεων της Γερμανίας, τον οποίο διεξήγαγαν οι Δούκες της Βουργουνδίας.

Μεταξύ των διαφόρων χριστιανικών αιρέσεων αξίζει να σημειώσουμε ιδιαίτερα την αίρεση των «Αδελφών του Ελευθέρου Πνεύματος», που τα μέλη της πραγμάτωσαν τον απόλυτο κομμουνισμό. Εμφανίσθηκαν πιθανότατα στη Γαλλία και καταδιώχθηκαν από την Ιερά Εξέταση. Οι παραδόσεις τους όμως διασώθηκαν κυρίως στην Ολλανδία και τη Φλάνδρα. Οι «*Klompdraggers*» του 16ου αιώνα, οι οπαδοί του Eligius Praystinek, οι «ακόλαστοι» της Αμβέρσας, προέρχονται πιθανότατα απ' αυτήν την πρώτη αίρεση. Στη Βοημία, μετά τους οπαδούς του Χους, ο Peter Chelchicky προώθησε την ιδέα μιας ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς που προσέγγιζε τις ιδέες του Τολστόι. Στην ίδια περιοχή

* Σταυροφορία των Αλβηγινών (1209-1229) κηρύχτηκε από τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ' εναντίον των κατοίκων της Αλβί, πόλης της νότιας Γαλλίας, οι οποίοι είχαν προσηλυτισθεί στην αίρεση των «Καθαρών». Η σταυροφορία, με τις ευλογίες του Πάπα, κατέληξε στη σφαγή μυριάδων κατοίκων της Προβηγκίας, στην ερήμωση και καταστροφή πολλών πόλεων και στη λεηλασία της υπαίθρου. (Σ.τ.Μ.)

συναντάμε τους «άμεσους ακόλαστους» και ανάμεσά τους κυρίως τους «γυμνιστές». Γνωρίζουμε ορισμένα μόνο κείμενα, ιδιαίτερα του Peter Chelchicky (που οι μετριοπαθέστεροι οπαδοί του έγιναν γνωστοί αργότερα με το όνομα «αδελφοί Μοράβιοι»), ενώ οι πληροφορίες που κυρίως διαθέτουμε για τις πιο προοδευτικές αιρέσεις περιορίζονται σε βρώμικους λίβελους γραμμένους από φανατικούς Ιεροεξεταστές. Είναι λοιπόν δύσκολο αν όχι αδύνατο, να κρίνουμε κατά πόσο ο αγώνας των Αιρέσεων ενάντια στο κράτος και τους νόμους ήταν συνειδητή αντιεξουσιαστική δράση, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε πως όλες οι Αιρέσεις δήλωναν ότι «πράττουν εξ ονόματος του Θεού» που παρέμενε κατά συνέπεια ο υπέρτατος αφέντης τους.²

Ο Μεσαίωνας, λοιπόν, δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα ολοκληρωμένο και ορθολογικό ελευθεριακό ρεύμα. Αποκάλυψε ωστόσο την Ελληνική και Ρωμαϊκή ειδωλολατρεία και τον ουμανισμό της Αναγέννησης που γέννησαν αναρίθμητους πολυμαθείς με προτερήματα σύγκρισης και κριτικής.

Αρκετοί απ' αυτούς τους σοφούς ανακάλυψαν στις διάφορες μυθολογίες μια «τελειότητα» όμοια με αυτή του Χριστιανισμού και παίρνοντας την πρωτοβουλία να πιστέψουν σε μια απ' αυτές ή σε όλες έφτασαν στο σημείο να χειραφετηθούν από κάθε πίστη. Ο τίτλος ενός μικρού βιβλίου, ανώνυμου συγγραφέα, «De tribus impostoribus» —impostoribus: αγύρτης— (στο βιβλίο οι τρεις α-

2. (Σημ. του Γ. μετ.): Για περισσότερες λεπτομέρειες ο αναγνώστης θα πρέπει να μελετήσει τις ειδικές μελέτες για τις Χριστιανικές αιρέσεις (και μεταξύ των άλλων, το κεφάλαιο που αναφέρεται στις Αιρέσεις, από την «Εγκυκλοπαίδεια των Ηθών και των Θρησκειών», του Astings, Εδιμβούργο 1920). Οι «Ακόλαστοι», και οι οπαδοί των πανθειστικών αντιλήψεων, υποστήριζαν το δόγμα της απόλυτης ατομικής ελευθερίας, εμφανίστηκαν στη Φλάνδρα και εξαπλώθηκαν στη Γαλλία τον 16ο αιώνα. Ο Peter Chelchicky (1390-1460) ήταν Τσέχος στοχαστής, την εποχή του Ζαν Χους, και ιδρυτικό μέλος της «Ένωσης των Βοημών Αδελφών». Υπήρξε δριμύς αντίπαλος της Καθολικής εκκλησίας, καταπολέμησε τις διαφορές των τάξεων, αμφισβήτησε τα προνόμια των ευγενών και του κλήρου, και πρότεινε ίσα δικαιώματα για τις γυναίκες. Αρχή του ήταν: *μην πολεμάς το κακό με το κακό*. Υπήρξε εχθρός του πολέμου και αγωνίστηκε ενάντια στη θανατική ποινή. Τα έργα του, ορισμένα από τα οποία θεωρούνται πολύ σημαντικά, τα έγραψε στα Τσέχικα. (Η ένωση των Βοημών Αδελφών —*Unitas Fratrum*— προέρχεται από την εκκλησία του Χους, από την οποία αποσχίστηκε προκειμένου να ολοκληρώσει την θρησκευτική επανάσταση, που άρχισε ο Χους.

Οι Αδαμίτες ήταν αιρέσεις αρκετά διαδεδομένες τον Μεσαίωνα, και κατά την διάρκεια της Μεταρρύθμισης.

γύρτες είναι ο Μωυσής, ο Χριστός και ο Μωάμεθ) υπογραμμίζει σαφώς αυτήν την τάση. Αργότερα ένας Γάλλος καλόγερος, ο Φρανσουά Ραμπελαί, θα γράψει τους απελευθερωτικούς στίχους: *κάνε αυτό που θέλεις*, ενώ ένας νεαρός νομομαθής συγγραφέας, ο Etienne de la Boétie θα μας κληροδοτήσει το περίφημο έργο του: «*La servitude volontaire*», («Η εθελοντική υποταγή»).

Οι ιστορικές αυτές έρευνες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα πρέπει να περιορίσουμε τις ελπίδες μας, γιατί, αν είναι εύκολο να συναντήσουμε υμνολογίες για την ελευθερία και τον ηρωισμό των τυραννοκτόνων ή των εξεγερμένων, είναι αντίθετα δύσκολο να συναντήσουμε τη *συνείδηση του συνυφασμένου με την εξουσία κακού και την απόλυτη πίστη στην ελευθερία*. Οι εκδηλώσεις της σκέψης που αναφέραμε παραπάνω πρέπει να θεωρηθούν σαν τις πρώτες διανοητικές και ηθικές προσπάθειες για πρόοδο χωρίς την κηδεμονία των Θεών και χωρίς τις αλυσίδες του καταναγκασμού. (Ίσως η συνεισφορά αυτή να φαίνεται μικρή, αλλά είναι μια συνεισφορά που δεν λησμονήθηκε).

Εναντία στους τρεις αγύρτες ορθώθηκε επιτέλους η επιστήμη, η ελεύθερη λογική, η βαθιά έρευνα, η εμπειρική παρατήρηση και η γνήσια προσωπική εμπειρία. Το Αββαείο του Θηλέμου, που δεν ήταν το πρώτο από τις φανταστικές νησίδες ευτυχίας (και που δεν είναι ούτε η τελευταία από κοινού με τις εξουσιαστικές ουτοπίες που αντιπροσώπευαν τα νέα μεγάλα συγκεντρωτικά κράτη), υπήρξε το όραμα μιας ειδυλλιακής, αθώας, γεμάτης αγάπη και σεβασμό για την ελευθερία ζωής και σχεδόν επιβεβαίωσε την αναγκαιότητά της για το ανθρώπινο γένος, στο διάστημα αυτών των αιώνων (16ος, 17ος, 18ος), των κατακτητικών, θρησκευτικών, διπλωματικών, εμπορικών πολέμων και της κτηνώδους αποικιοποίησης της Νέας Ηπείρου.

Η εθελοντική υποταγή βρήκε μερικές φορές τη δύναμη να δώσει κάποιο τέλος, όπως με τον πόλεμο των Κάτω Χωρών, με τον πόλεμο ενάντια στην εξουσία των Στιούαρτς τον 16ο και 17ο αιώνα, με την πάλη των Αμερικάνικων αποικιών ενάντια στην Αγγλία τον 18ο και με τη χειραφέτηση της Λατινικής Αμερικής στις αρχές του 19ου αιώνα. Η εξέγερση λοιπόν παρεισέφρησε στην πολιτική και κοινωνική ζωή όπως και το αίσθημα της εθελοντικής ένωσης παρεισέφρησε στους σκοπούς και τις προσπάθειες της βιομηχανικής συνεργασίας στην Ευρώπη από το 17ο

αιώνα. Ακόμα με την πρακτική ζωή των λίγο ως πολύ αυτόνομων και αυτοκυβερνώμενων οργανώσεων της Βόρειας Αμερικής, πριν και μετά την ανεξαρτησία τους από την Αγγλία. Ήδη οι τελευταίοι αιώνες του Μεσαίωνα γνώρισαν την άρνηση της υποταγής της κεντρικής Ελβετίας στη Γερμανική Αυτοκρατορία και το θρίαμβό της. Γνώρισαν ακόμη μεγάλες αγροτικές εξεγέρσεις και βίαιες διεκδικήσεις τοπικής ανεξαρτησίας σε διάφορες περιοχές της Ιβηρικής χερσονήσου. Το Παρίσι αντιστάθηκε σταθερά στη βασιλική εξουσία σε διάφορες περιστάσεις κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα και τέλος, το 1789.

Γνωρίζουμε πως ο ελευθεριακός αναβρασμός ήταν ακόμα περιορισμένος και πως οι εξεγερμένοι του χτες βρίσκουν την επαύριο τον εαυτό τους υποταγμένο σε μια νέα εξουσία. Μπορούσε κανείς να βάλει τους λαούς να αλληλοσκοτωθούν στο όνομα αυτής ή της άλλης θρησκείας, ιδιαίτερα αν τους είχε μεταδώσει τις θρησκευτικές ιδέες της Μεταρρύθμισης ή αν τους είχε υποτάξει στην κηδεμονία και το μαστίγιο των Ιησουιτών.

Παράλληλα η Ευρώπη ήταν υποταγμένη στη γραφειοκρατία, στην αστυνομία, στο στρατό, στην αριστοκρατία της αυλής και των μεγιστάνων παραμένοντας έτσι σε όλους τους τομείς υπό την διακυβέρνηση των μεγαλεμπόρων και των τραπεζιτών. Λιγοστοί ήταν οι άνθρωποι που οραματίστηκαν λύσεις πραγματικής ελευθερίας και τις παρουσίασαν στα κείμενά τους, όπως ο Gabriel Faigny: «*Οι περιπέτειες του Ζακ Σαντέρ στην ανακάλυψη και στο ταξίδι προς την Αυστραλιανή γη*» (1676). Άλλοι χρησιμοποιούν τη γνωστή μυθολογία των αγρίων που αγνοούν την εκλεπτυσμένη ζωή των πολιτισμένων, όπως ο Nicolas Geueudevill (Νικολά Γκεεντεβίλ) στη «*Συνομιλία μεταξύ ενός αγρίου και του Βαρόνου του Χοντάν*»³ ή ο Ντιντερό στο γνωστό «*Συμπλήρωμα του ταξιδιού στην Μπουγκενβίλ*».

Υπήρξε μια τάση άμεσης δράσης για την κατάκτηση της ελευθερίας το 1649, μετά την πτώση της Αγγλικής μοναρχίας, στο έργο του Gerard Winstanley (Τζέραρντ Ουινστάνλεϊ) του γνω-

3. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) Αποτελεί συνέχεια του έργου «*Νέο ταξίδι του βαρόνου του Χοντάν στην Αμερική*», όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται το θέμα της ηθικής, της θρησκείας, της πολιτικής και της κοινωνιολογίας.

στού «Ντίγγερ».⁴ Οι Ολλανδοί P. C. Ploekboy 1658, John Bal-
lers 1695, ο Σκωτσέζος Robert Wallace 1791 και ο Γάλλος Re-
stif de la Brettonne, πρότειναν μιαν ένωση στα πλαίσια ενός εθε-
λοντικού σοσιαλισμού.

Άρκετοι διορατικοί φιλόσοφοι ανέλυσαν τον κρατισμό όπως ο
Edinund Burke στο «*A Vindication of Natural Society*»⁵ και ο
Ντιντερό, και κατέληξαν σε τυπικά αναρχικά συμπεράσματα.
Άλλοι άσκησαν κριτική στο νόμο και την εξουσία, όπως ο Wil-
liam Harris, Αμερικανός από το Rhode Island (17ος αιώνας), ο
Mathias Knutsen από το Holstein τον ίδιο αιώνα, ο μοναχός Dom
Deschamps στη Γαλλία τον 18ο αιώνα σ' ένα ξεχασμένο χειρό-
γραφο που ανακαλύφθηκε το 1865, ο A. F. Doni, ο Μοντεσκιέ
(οι τραγλοδύτες) ο G. F. Rehmman (1794), ο Dulaurens (1766)
σε μερικά σημεία στο βιβλίο του «*Comptère Mathieu*» και οραμα-
τίστηκαν μικρές χώρες και ευτυχισμένες οάσεις χωρίς ιδιοκτησία
και χωρίς νόμους. Δέκα χρόνια πριν τη Γαλλική Επανάσταση ο
Sylvain Maréchal απ' το Παρίσι στο έργο του «*Η χρυσή εποχή,
συλλογή ποιμενικών μύθων από το βοσκό Συλβέν*» (1782) και
στο «*Βιβλίο που διασώθηκε από τον κατακλυσμό ή οι νεοανακα-
λυμμένοι Ψαλμοί*» (1784) διατύπωσε με πλήρη διαύγεια έναν
Αναρχισμό χρησιμοποιώντας το φανταστικό παράδειγμα μιας ευ-
τυχισμένης ζωής σε μια αρχαϊκή ποιμενική κοινότητα. Ο ίδιος
προπαγάνδισε με πάθος την αθεΐα και στο έργο του «*Σύγχρονοι
απολογητές, προς χρίσιν ενός Δελφίνου*» (1788) παρουσίασε
τους βασιλιάδες εξόριστους σ' ένα έρημο νησί ν' αλληλοσπαράζο-
νται. Επίσης οραματίστηκε μια γενική απεργία όπου οι παρα-
γωγοί, τα τρία τέταρτα του πληθυσμού δηλαδή, δημιουργούν μια
νέα κοινωνία. Κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης ο
Sylvain Maréchal γοητεύτηκε από την επαναστατική τρομοκρα-
τία, αλλά δεν μπόρεσε να κάνει τίποτα καλύτερο από το να γρά-

4. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) Gerard Winstanley, ο επονομαζόμενος «Ντίγγερ», Λονδρέ-
ζος, σύγχρονος του Κρόμβελ. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τη ζωή του, εκτός του ότι
φυλακίστηκε πολλές φορές για τις ριζοσπαστικές του ιδέες. Έγραψε πολυάριθμα
κείμενα και διακηρύξεις που τον αναδεικνύουν σε αξιόλογο οικονομολόγο. Στο κεί-
μενό του «*Οι νόμοι της ελευθερίας*», εκθέτει τη διαφορά μεταξύ βασιλικής και κομμυ-
νιστικής διακυβέρνησης. Ο Εμίλ Αρντάν έγραψε μια μελέτη σχετικά με τις ιδέες του.

5. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) Edmund Burke (1729-1797). Άγγλος πολιτικός Ιρλανδι-
κής καταγωγής, βουλευτής των *Whings* (δημοκρατικών) και φανατικός πολέμιος της
Γαλλικής επανάστασης.

φει στο «*Manifeste des Egaux*» («*Μανιφέστο των Ίσων*»)⁶ των οπαδών του Μπαμπέφ τα εξής: «εξαφανιστείτε απαίσιες διαφορές μεταξύ κυβερνητών και κυβερνόμενων» φράση που στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της δίκης του, αποδοκιμάστηκε από τους άλλους εξουσιαστές σοσιαλιστές κατηγορούμενους και από τον ίδιο τον Μπουοναρρότι. Αναρχικές ιδέες έκφρασε σαφώς και ο Λέσσινγκ, ο «Γερμανός Ντιντερό» του 18ου αιώνα. Οι φιλόσοφοι Φίχτε και Κράουζε καθώς και ο Wilhelm von Humboldt (1792), αδελφός του Αλέξανδρου, σε ορισμένα τους κείμενα υποστηρίζουν την ιδέα της απόλυτης ελευθερίας — το ίδιο και ο νεαρός Άγγλος ποιητής Coleridge και οι φίλοι του της περιόδου της «Πανισοκρατίας».⁷ Μια πρώτη εφαρμογή αυτών των ιδεών, κάτω από την επιρροή όλων των ανθρωπιστικών και εξισωτικών ιδεών του 18ου αιώνα, βρίσκουμε στη μεταρρύθμιση του παιδαγωγικού συστήματος που, αν ο Αμώς Κομένιος (Amos Comenius) την είχε προβλέψει ήδη από τον 17ο αιώνα, ο Ζαν-Ζακ Ρουσό υπήρξε ο αδιαμφισβήτητος εμπνευστής της. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής στην Ελβετία (Pestalozzi) και στη Γερμανία όπου ο ίδιος ο Γκαίτε υπήρξε ένας από τους εμπνευστές της.⁸ Στους κύκλους των Γερμανών Διαφωτιστών (Weisheit) η κοινωνία χωρίς εξουσία, αναγνωρίστηκε σαν ο τελικός αντικειμενικός σκοπός. Ο Franz Baader στην Βαυαρία επηρεάστηκε πολύ από το έργο του Γκόλντγουιν «*Enquiry on Political Justice*» (Έρευνα για την πολιτική δικαιοσύνη) που το πρώτο μέρος του δημοσιεύτηκε στη Γερμανική γλώσσα το 1803 στο Βύρτσμπουργκ. Ο Georg Forster, επιστήμονας και επαναστάτης Γερμανικής καταγωγής, διάβασε αυτό το βιβλίο στο Παρίσι το

6. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) *Sylvain Maréchal* (1759-1803). Γεννήθηκε στο Παρίσι. Δημοσιογράφος, ποιητής και δραματουργός, αποκάλυπτα άθεος. Λήηκε στο κίνημα του Μπαμπέφ. Συντάκτης του «*Manifeste de Egaux*» (*Μανιφέστο των Ίσων*).

7. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) *Samuel Taylor Coleridge* (1772-1834), θαυμαστής της Γαλλικής επανάστασης. Προσπάθησε με διάφορους φίλους του, να ιδρύσει μian ανεξάρτητη αποικία στην Αμερική, επονομαζόμενη «*Panisocracy*» (Πανισοκρατία). Ποιητής και συγγραφέας.

8. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) *Amos Giovanni Comenius* (1592-1670). Παιδαγωγός, που ανήκε στην αίρεση των «*Βοημών Αδελφών*». Το σημαντικότερο έργο του είναι το «*Didactica magna*» το οποίο έγραψε το 1627.

Ο Giovanni Enrico Pestalozzi (1745-1827) ήταν Ελβετός παιδαγωγός, κήρυκας της λαϊκής εκπαίδευσης. Θεωρούσε σαν βάση της εκπαίδευσης την ενόραση, ή την αισθητή όραση των αντικειμένων.

1793, αλλά πέθανε λίγους μήνες αργότερα, τον Γενάρη του 1794, πριν προλάβει να δημοσιεύσει τη γνώμη του γι' αυτό το έργο που τον είχε καταγοητέψει, όπως γράφει σ' ένα γράμμα στις 23 Ιούλη του 1793.

Οι πηγές που αναφέραμε δεν είναι πολλές, αλλά οπωσδήποτε είναι αρκετά ενδεικτικές.⁹ Όλοι γνωρίζουν τον Ραμπელαι και διαμέσου του Montaigne οδηγούμαστε πάντα στον La Boétie. Η ουτοπία του Gabriel Faigny έγινε γνωστή, μεταφράστηκε και ανατυπώθηκε αναρίθμητες φορές. Οι νέες ιδέες του Burke προκάλεσαν το ενδιαφέρον και ο Sylvain Maréchal αναφέρθηκε συχνά σ' αυτόν. Ο Ντιντερό και ο Λέσσιγκ παραμένουν κλασικοί. Γι' αυτόν το λόγο, οι βαθιά αντιεξουσιαστικές ιδέες τους, η κριτική τους, η άρνηση της ιδέας της κυβέρνησης, οι προσπάθειές τους να περιορίσουν και να αρνηθούν ακόμα, το ρόλο της εξουσίας στην εκπαίδευση, στις σεξουαλικές σχέσεις, στη θρησκευτική ζωή, στις κοινωνικές υποχρεώσεις, δεν πέρασαν απαρατήρητες στους κύκλους των προοδευτικών ανθρώπων τον 18ο αιώνα. Μπορούμε να πούμε πως, αν το υπέρτατο ιδανικό δεν καταπολεμήθηκε παρά από τους αντιδραστικούς, από τους μετριοπαθείς στοχαστές θεωρήθηκε πως θα παραμείνει για πάντα στο χώρο του απραγματοποίητου. Διαμέσου του Φυσικού Δικαίου, της Φυσικής Θρησκείας και της Υλιστικής θεωρίας του Holbach («Σύστημα της Φύσης», 1770) και του La Mettrie,¹⁰ διαμέσου της εξέλιξης και της τελειοποίησης των μυστικών Εταιρειών, οι ουμανιστές από διάφορες χώρες πρόβαλαν την ιδέα της εξασθένισης ή και της ολοκληρωτικής εξαφάνισης της κυβέρνησης. Οι Herder, Condorcet, Mary Wollstonecraft και αργότερα ο νεαρός Σέλει κατανόη-

9. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) «Είναι σύντομα αποσπάσματα, από θεμελιώδη επιχειρήματά μου, που εξέθεσα στο έργο μου "Der Vorfrühling der Anarchie" ("Η Άνοιξη της Αναρχίας") (125 —σελ. 560), θα χρειαζόταν ακόμη μερικοί μήνες μελέτης στο Βρετανικό Μουσείο για να συμπληρώσω την έρευνά μου πάνω στο θέμα αυτό, αναλύοντας κείμενα Ισπανικά, Ιταλικά, Ολλανδικά και Σκανδιναβικά. Ανακάλυψα πλούσιο υλικό σε Αγγλικά, Γαλλικά και Γερμανικά κείμενα. Νομίζω πως αυτά που μένουν να μελετηθούν είναι εξίσου πολλά και αξιόλογα, αλλά δευτερεύουσας σημασίας».

10. (Σημ. τ. Γάλ. μετ.) Paolo Enrico Dietrich Holbach (1723-1789). Φιλόσοφος γερμανικής καταγωγής. Ίδρυσε στο Παρίσι μια ένωση με τίτλο «Κύκλος του Χόλμπαχ», όπου δεχόταν τους εγκυκλοπαιδιστές. Στο κυριότερο έργο του «Το σύστημα της Φύσης», προσπαθεί σε μια σύνθεση του φυσικού και ηθικού κόσμου να καταστρέψει την πίστη στο Θεό κάθε μορφής. Το 1773, δημοσίευσε το «Ηθικό σύστημα»,

σαν πως το μέλλον οδηγείται προς τον εξανθρωπισμό του ανθρώπου, γεγονός που αναπόφευκτα, καθιστά περιττό τον κυβερνητισμό. Αυτή ήταν η κατάσταση τις παραμονές της Γαλλικής επανάστασης, όπου ακόμη ήταν άγνωστες όλες οι καλές και κακές δυνάμεις που θα επέφεραν το αποφασιστικό πλήγμα στο παλιό καθεστώς. Παντού συναντάμε τους αλλαζονικούς εκμεταλλευτές της εξουσίας και τα αιώνια θύματά τους, αλλά οι άνθρωποι επιθυμούσαν τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία, προικισμένοι δε με οξυδέρκεια και ελπίδα, ήταν ικανοί να οδηγηθούν στην πρόοδο. Η μεγάλη νύχτα των χρόνων της εξουσίας έτεινε επιτέλους προς τον αφανισμό της.

στο οποίο εκθέτει τις πολιτικές και ηθικές αρχές, ανεξάρτητες από κάθε θρησκευτικό σύστημα.

Ο *Offray la Mettrie* (1709-1751), ήταν γιατρός και φιλόσοφος, ένας απ' τους τολμηρότερους και συνεπέστερους υλιστές. Προσπάθησε να εξηγήσει τις διανοητικές λειτουργίες διαμέσου της ανατομίας. Τα γνωστότερα έργα του είναι: «Φυσική ιστορία της ψυχής», «Ο άνθρωπος-μηχανή», «Λόγος περί ευτυχίας», «Ο άνθρωπος-φυτό».